

ІДЕЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ У МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ: ПРИРОДА ТА ГЕНЕЗА

THE IDEA OF FAIRNESS IN THE UKRAINIAN MENTALITY: NATURE AND GENESIS

Гордієнко А.Ю.,
аспірантка кафедри загальної теорії права і держави
Національний Університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена ідеї справедливості, яка притаманна українській ментальності та виступає каталізатором і рушієм у боротьбі за відновлення «втраченої справедливості». Поняття втраченої справедливості формувалося на основі геополітичних та історичних чинників. Серед основних – територіальне розташування України на перетині інтересів інших держав та довготривале перебування українських територій у складі сусідніх імперій. Як результат, відновлення власної державності та соборності стало для українців екзистенційною метою та переживається як відновлення справедливості.

Розкриваються причини актуалізації ідеї справедливості на рівні української ментальності. Так, ті політичні процеси, які відбуваються в Україні та мають безпосередній вплив на українців, відображаються в нашій генетичній пам'яті, актуалізують дослідження природи та генези української ментальності.

Зазначається, що ідея справедливості проникає до різних сфер буття, вона розглядається як мірило людських стосунків, права та його норм, що виражені в нормативно-правових актах; як моральний імператив; як один з таких екзистенціалів і соціально-етичних ідеалів, без яких існування громадянського суспільства неможливе в принципі.

Автором охарактеризовані риси української ментальності. Проаналізовані прояви ідеї справедливості та наслідки втілення її в життя на ментальному рівні українського народу. Виявлено, що ідея на рівні ментальності зароджується на емоційному ґрунті, на якому виникають задуми, концепції та символи.

Ідея справедливості на рівні української ментальності має визначальний вплив на всі соціокультурні та політичні процеси, які відбувалися та відбуваються в Україні. Геополітичне розташування нашої держави завжди було одним із головних чинників формування тієї ментальної структури, яка характеризується ідеєю відновлення «втраченої справедливості». Довге перебування українських територій у підпорядкуванні інших імперій зумовило різницю ментальних структур у середовищі українців. Саме тому ідея відновлення справедливості для українців проявляється в контексті соборної та незалежної держави та має надзвичайно велике значення для становлення правової аксіосфери Незалежної України.

Ключові слова: ідея справедливості, відновлення справедливості, ментальність, символ, політичний міф, українська державність.

The article is dedicated to the idea of fairness, which is inherent in Ukrainian mentality and acts as a catalyst and engine in the struggle for the restoration of "lost fairness". The notion of lost fairness was shaped by geopolitical and historical factors. Among the main ones are the territorial location of Ukraine at the intersection of the interests of other states and the long-term presence of Ukrainian territories within neighboring empires. As a result, the restoration of its own statehood and cathedral became for Ukrainians an existential goal and is experienced as the restoration of fairness.

The reasons for actualization the idea of fairness at the level of Ukrainian mentality are explained. Thus, those political processes that take place in Ukraine and have a direct influence on Ukrainians, so to speak "reflected" in our genetic memory, are actualizing the study of nature and genesis of Ukrainian mentality.

It is noted that the idea of fairness permeates various spheres of existence and is seen as a yardstick of human relations, law and norms, expressed in normative legal acts; as a moral imperative; as one of such concepts and social ethical ideals, without which the existence of civil society is impossible.

The author describes features of Ukrainian mentality. The manifestations of the idea of fairness and the consequences of putting this idea into practice on the mental level of the Ukrainian people were analysed. It has been shown that the idea at the level of mentality originates from an emotional ground on which ideas, concepts and symbols emerge.

The idea of fairness at the level of Ukrainian mentality has a decisive influence on all sociocultural and political processes that have taken place and are taking place in Ukraine. The geopolitical location of our state has always been one of the main factors in the formation of that mental structure, which is characterized by the idea of resuming "lost fairness". As a result of the fact that Ukrainian territories were long under the control of other empires, this led to different mental structures among Ukrainians. That is why the idea of restoring fairness to Ukrainians is manifested in the context of an independent State. And is of great importance for the establishment of the legal axiosphere of Independent Ukraine.

Key words: the idea of fairness, restoring fairness, mentality, symbol, political myth, Ukrainian statehood.

Вступ. Ментальність як складне і багатогранне соціокультурне явище є предметом вивчення в контексті проблематики національних характерів та їхніх глибинних структур. У перекладі з латинської ментальність (*mens*) означає розум, спосіб мислення, склад душі. Це таке сприйняття і плумачення світу, яке закодоване в системі духовного життя народу, нації, соціальних суб'єктів [1]. Це той «генетичний код» певного етносу, через призму якого відбувається національна ідентифікація та самоідентифікація. Сам термін «ментальність» використовувався ще в XIX ст. американським філософом Р. Емерсоном, який прагнув пов'язати метафізичні та психологічні аспекти суспільних настроїв. Загалом же розуміння «різності» народів та націй характерне вже для філософської думки Античності і Середньовіччя. Поняття «колективної ментальності» використовувалося також французьким істориком і філософом А. де Токвілем, автором книги «Демократія в Америці» (1835 р.), у якій він намагався визначити причини упередженостей, тобто помилкових

поглядів, звичок і пристрастей, поширених в американському суспільстві [2, с. 615].

Українська ментальність з притаманними їй ідеями самосвідомості в усі часи була каталізатором для відновлення «втраченої справедливості». Наша історія знає багато негативних прикладів втрат соборності та незалежності, починаючи з киево-руського, гетьманського історичного етапу та продовжуючи періодом Центральної Ради – Української держави – УНР. Своєрідним переломним моментом для українців став 2014 рік, адже саме маніпулювання ідеєю справедливості, що коріниться в нашій ДНК, стало та продовжує бути рушієм у боротьбі за відновлення власної державності.

Свого часу Ернст Кассілер писав, що символ – ключ до природи людини. Вміло підібравши ключа, можна отримати ефективні засоби впливу на людську свідомість. Тож ті процеси, які відбуваються в Україні та мають безпосередній вплив на українців, відображаються в нашій генетичній пам'яті, а отже, актуалізують дослідження природи

та генези української ментальності. Попри наявність багатьох соціологічних досліджень із цього питання, у визначенні сутності української національної ментальності залишається багато нез'ясованого, недослідженого. Особливий інтерес становить осягнення ідеї справедливості, яка споконвіку мала свій помітний прояв у ментальності українського народу.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні ролі та впливу ідеї справедливості на українську ментальність; у визначенні історичних та геополітичних чинників, які вплинули на формування тієї ментальної структури, якій притаманна ідея відновлення «втраченої справедливості»; в аналізі ефекту, який спричиняють міфологічні наративи на українську ментальність.

Аналіз останніх досліджень. Значна верства науковців – М. Грушевський, М. Костомаров, О. Кульчицький, І. Грабовська, І. Абрамова, К. Галушко, В. Липинський, Б. Цимбалістий, Д. Чижевський, Ю. Візниця, Ю. Юшкевич та інші вчені – у своїх дослідженнях національної ментальності розкривали сутність цього феномену через призму таких понять, як національна психологія, національний характер тощо. Особливий інтерес становить робота К. Горбенко, в якій здійснено глибокий аналіз справедливості як соціального екзистенціалу громадянського суспільства.

Вклад основного матеріалу. Як відомо, етичні, філософські, естетичні та інші рефлексивні системи спрямовані на певне продукування, систематичну підготовку і занесення у свідомість народу ідей, чого не можна сказати про ментальність, яка формується, діє і змінюється досить повільно та без усвідомлення її носіями. Це своєрідне надбання відповідним соціумом основоположного пласту масової та індивідуальної свідомості, а не лише його інтелектуальної еліти. Це також і розумовий інструментарій, що притаманний тій чи іншій епосі та угрупованню, який індивіди пізнають і використовують у неосмисленій, інстинктивній формі, створюючи винятковий спільний образ світу [3].

Україна довгий час була розділена між Сходом та Заходом. Відповідно, українська ментальність збагачена рисами західного та євразійського менталітету, які є протилежними один одному. Саме тому ця «суміш» не завжди до кінця зрозуміла як для світової спільноти, так і для самих українців.

М. Грушевський вважав, що українці мають західний тип ментальності, хоча не відкидав і ролі східних впливів [4]. Такі особливості українського менталітету, як «єдність нації», «суверенітет», «уніатство» тощо, які сьогодні широко популяризуються, є частиною ідеологічного процесу, але не етнічного менталітету українців. Психіка – це найвагомий фактор, що має вплив на мотивацію людей. Натепер у більшості випадків переважну роль відіграють «радянські» фактори, «Кодекс будівельника комунізму», змінені догми православія тощо. На ментальність народу має вплив і той факт, що політична організація суспільства прагне не тільки існувати, а й показати всьому світу, що вона існує [5].

І. Абрамова слушно зазначає, що протягом нашої історії українці неухильно демонстрували в суспільній поведінці відсутність інстинкту підпорядкування (невизнання влади й авторитету інших). Такі риси національного характеру мали прояви у княжих розбратах, козацьких чорних радах, отаманщині. Літературним варіантом «сімейної отаманщини» з її непоступливістю є персонажі «Кайдашевої сім'ї» [6, с. 10]. Характерною рисою української ментальності є також її прихильність до внутрішнього емоційного світу людини, яким керує, як правило, не раціональний розрахунок, а «поклик серця». Так, емоційність української ментальності найбільш яскраво проявляється у «філософії серця» (Г. Сковорода та П. Юркевич) через поняття кордоцентризму – переваги емоційного начала над інтелектуальним. «Унікальність «філософії

серця» зумовлюється перш за все її генетичним зв'язком з народно-культурною традицією, де емоційний елемент має перевагу над раціональним» [7, с. 141–142].

Сам український народ сформувався на базі автохтонного етносу, материнським етноареалом якого є Середня Наддніпрянина. Розширення територій, яке відбувалося протягом тисячолітньої історії України, не супроводжувалося колоніальними завоюваннями, формуванням імперії, тим більше із заморськими володіннями. Навпаки, Україна сама знаходиться на перетині зони інтересів сусідніх імперій – Російської, Австро-Угорської, Османської, що зумовило епізодичний, «пунктирний» характер її державності й тривале входження українських земель до складу названих імперій. Кожний із історичних етапів української державності, включаючи киево-руський, гетьманський, Центральну Раду–Українську державу–УНР тощо, завершувався негативним досвідом її втрати, через що сучасна державність в Україні розглядається як шанс реалізувати мрії багатьох поколінь українців. У цьому контексті соборна і незалежна держава Україна екзистенційно переживається як відновлення справедливості [11, с. 131].

Загалом ментальність українського народу характеризується такими рисами, як: розсудливість, індивідуалізм, філософія «це не має нічого спільного зі мною», недовіра, підозра до нового/невідомого, любов до свободи та незалежності, підпорядкування заради прибутку, «економічність», працьовитість (для себе), постколоніальний периферійний синдром, провінційність, комплекс «молодшого брата», особиста ініціатива, терпіння, смиренність, схильність до більш демократичної, республіканської форми правління, жадібність, харизма, таємниця, старанність, байдужість, гнучкість, соціальний фаталізм, толерантність до інших націй, спільнот. Гостре, навіть болісне почуття справедливості, ненависть до порушень, що спонукає українців до повсюдного пошуку справедливості, походить від почуття власної гідності та важливості [5].

К. Горбенко дуже влучно називає це болісне почуття «присмаком несправедливості», який, як зазначає авторка, мав своїм наслідком переконання більшості українських громадян, що «їх ошукали», «обікрали», що влада діє виключно в інтересах олігархату, про народ не піклується. Звідси – добре відомий нігілістичний настрій, заперечення будь-яких надбань, підозріле ставлення до будь-яких реформ, ініційованих владою. Цей настрій зумовлює готовність українців до протестних дій, чим користуються політичні сили, підбурюючи населення до масових акцій на кшталт Майданів. Існує навіть думка, що на першому Майдані 2004 р. українці виборили свободу, на другому Майдані 2013–2014 рр. – гідність, а під час третього Майдану мають здобути справедливість [11, с. 132–133].

Можна з упевненістю сказати, що Мартін Лютер Кінг не став би боротися проти расизму в «країні свободи й обителі сміливості», парижани не пішли б на штурм Бастилії, а українці не вийшли б на Майдан, якби всі вони так чи інакше не відчували очевидну несправедливість, яку необхідно викоринити.

Ідея справедливості для українського народу є своєрідною константою, без якої його буття, власне, є неможливим. Адже кожен з історичних етапів розвитку української державності супроводжувався її втратою. Саме тому сучасна українська державність розглядається як можливість реалізувати мрії багатьох поколінь українців. Через призму утвердження української державності бачиться відновлення віковичної справедливості.

Ідея справедливості мала різний розвиток упродовж історії, а сьогодні співпраця між людьми, сучасні суспільні взаємовідносини між ними здійснюються під впливом життєвих інтересів народів різної культурної приналежності. Через те виникає необхідність дослідження становлення загальної концепції справедливості для виділення критеріїв, які їй властиві [12, с. 59].

Оскільки ідея справедливості становить складне та багатогранне утворення, М. Тур виділяє у цьому феномені принаймні три виміри [13]. Відчуття справедливості, яке переживає емпіричний індивід екзистенційно, проходить на емпіричному рівні, де справедливість відкривається як етична шкала *zoön politikon* (політичної істоти) у справі легітимації різних форм соціальної практики. Справедливість включає й трансцендентальний вимір. Це своєрідна площина, де діють моральні вимоги та зобов'язання. Поступово набуваючи рис універсальності, категорія справедливості постає на абстрактний рівень апріорності як галузь моральної норми та закону. Проте, оскільки втілення вимог справедливості в певних життєвих формах є недосяжним, вона як певна ідея розуму уособлює регулятивну ідею, досягаючи трансцендентного виміру.

Тож ідея на рівні ментальності швидше є емоційним ґрунтом, де виникають ідеї та символи, і це не є продукт індивідуального світобачення. Вона являє собою відтворення історичного процесу у суспільній психології – часом і не завжди адекватне, в основному змінене ідеологічними нашаруваннями, які виникли пізніше, місцями навіть спотворене [14, с. 15].

Справедливість визначають як критеріальне мірило суспільних відносин. Так, вона є мірою відповідності між діями, яке скоєне та відплатою за нього; між правами та обов'язками; між працею та платою за неї; між роллю індивідів і соціальних утворень та їхнім соціальним становищем; між змістом вчинків та їхньою оцінкою на рівні суспільної свідомості [12, с. 61].

Ю. Оборотов зауважує, що в етиці є погляди, відповідно до яких справедливість постає перш за все як моральний імператив, і вже потім – правовий. Проте слід зазначити, що момент виникнення справедливості в якості виняткових відносин між людьми збігається з моментом виникнення права. До того ж, саме право – це і є справедливість (*jus – justitia*) [15, с. 25–26].

Явище справедливості можна також вважати мірилом не лише для права, але й для його норм, що виражені в законах та нормативних документах. Без використання такого мірила право може перетворитися на інструмент лобювання інтересів окремих соціальних груп, тому принцип справедливості ще й виконує функцію запобіжника нівелюванню права [16].

Більше того, справедливість – це один із таких екзистенціальних і водночас соціально-етичних ідеалів, без яких існування громадянського суспільства є неможливим у принципі. Переживання справедливості як життєво необхідного, невід'ємного від певної спільноти способу буття – це той момент, який перетворює пересічну людину на Громадянина, а натопи – на громадянське суспільство [11, с. 119].

В. Левкулич зазначає, що ментальна призма бачення справедливості перебуває на далекій периферії уваги дослідників. Це некоректно хоча б із тієї причини, що ментальна сфера постає універсальною детермінантою, яка здійснює істотний вплив не лише на уявлення про справедливість, а й на решту факторів впливу [14, с. 14]. Певні ментальні закономірності та логіка їхнього функціонування постають у якості тих факторів, за допомогою яких можна зрозуміти суперечливі уявлення й розуміння квінтесенції щодо справедливості. Науковий та економічний прогрес не можуть слугувати принципом для оцінки долі народу, адже в українській ментальності закладений власний духовний розвиток, власні роздуми над політичними питаннями, власні пошуки справедливості.

Цікаві результати для осягнення унікальності ментальності українців та природи їхнього ставлення до справедливості виявляються, якщо порівняти їхній склад мислення з цією ж характеристикою у росіян. Це виявлено дослідженнями щодо вибору різних поведінкових

стратегій реагування на несправедливість задля відновлення справедливого стану – активну і пасивну. Перша стратегія – «активність жертви» – передбачає, що жертва докладає зусиль для того, щоб відновити порушену справедливість. Активні стратегії відновлення справедливості розрізняються: 1) за способом відновлення справедливості («самостійне відновлення» і «відновлення за участі посередників»); 2) за характером відновлення справедливості: покарати винуватця («покарання»); встановити істину, відшкодувати завдані збитки («відновлення»); запобігти вчиненню несправедливості в майбутньому («запобігання»). До другого типу реагування – «пасивність жертви» – належать ті стратегії, які не передбачають активних дій у відновленні справедливості. Вони розрізняються: 1) за суб'єктами відновлення справедливості (винуватець; доля, випадок; хтось невідзначений); 2) за характером відновлення справедливості («покарання», «відновлення», «запобігання»). Як самостійна поведінкова стратегія виокремлюється «смирнення з несправедливістю», що передбачає повну відмову від боротьби й небажання відновлювати справедливість. Отримані під час емпіричного дослідження результати демонструють пріоритет у росіян пасивних настанов. Половина (50,9%) респондентів вважає найбажанішою стратегією «відновлення»; 18,2% назвали найбільш бажаною стратегію «запобігання». Стратегія «покарання» використовується частіше, ніж «запобігання», але набагато рідше, ніж «відновлення» (21,1%), що вказує на готовність російського суспільства терпіти прояви несправедливості [17].

Аналізуючи вказані результати дослідження, слід підкреслити, що український соціум значно відрізняється від російського. На прикладі подій, що відбуваються в нашій державі (Євромайдан, волонтерський рух) можна говорити про більшу зрілість нашого громадянського суспільства, його активність та чутливість до проявів несправедливості порівняно з російським.

Висновки. Ідея справедливості на рівні української ментальності має визначальний вплив на всі соціокультурні та політичні процеси, які відбувалися та відбуваються в Україні. Геополітичне розташування нашої держави завжди було одним із головних чинників формування тієї ментальної структури, яка характеризується ідеєю відновлення «втраченої справедливості». Основою формування українського етносу є Середня Наддніпрянщина, а в процесі розширення території Україну перетинають зони інтересів сусідніх держав. перебування українських територій у підпорядкуванні інших імперій зумовило різницю ментальних структур у середовищі українців. Саме тому ідея відновлення справедливості для українців проявляється в контексті соборної та незалежної держави та має надзвичайно велике значення для становлення правової аксіосфери Незалежної України. Тож цілком очевидно, що апелювання до ідеї справедливості як архетипу, який лежить в основі неоміфологічного нарративу, має надзвичайний ефект та відображається в колективній пам'яті українців. Яскравий приклад – протипротиборство України та Росія, де побутує кілька політичних нарративів, які використовуються суб'єктами політики і протистоять один одному. Один із них послугував підґрунтям для законодавчого закріплення нещодавно прийнятих санкцій проти деяких осіб та телеканалів (Указ Президента України №43/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 лютого 2021 р. «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»). Ще один нарратив, який ґрунтується на одвічному прагненні української нації до єдності, слугував підґрунтям концепту про єдину армію, мову та віру. Зазначене свідчить про тяглість ментальних характеристик українського народу та їхнє нескороминуче значення в сучасних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабовська І.М., Грабовський С.І. Ментальність : Енциклопедія Сучасної України : електронна версія [вебсайт] гол. редкол. : І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=66534 (дата звернення: 14 вересня 2021 р.)
2. Галушко К.Ю. Ментальність, менталітет : Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі : Редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Mentalnist> (дата звернення: 14 вересня 2021 р.)
3. Візниця Ю.В. Національна ментальність та її риси українського виміру. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2010/04/13-19_no-2_vol-33_2010_UKR.pdf (дата звернення: 14 вересня 2021 р.)
4. Етнологія України: Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. URL: <https://rusychi.org.ua/rodoliub-ia-rid-i-vseshvit/387-etnologiya-ukrajini-filosofovsko-teoretichni-ta-etnoreligieznaychi-aspekt> (дата звернення: 14 вересня 2021 р.)
5. Mentality of the Ukrainian People. URL: <https://guideme.com.ua/mentality-of-the-ukrainian-people/> (дата звернення: 14 вересня 2021 р.)
6. Абрамова І.Г. : До проблем української ментальності. *Вісник Запорізького національного університету*. 2008. № 2. С. 7–11.
7. Юшкевич Ю.С. Аксиологічна складова української ментальності та механізми її збереження. *Наукове пізнання : методологія та технологія*. 2012. № 1(28). С. 140–144.
8. Кассирер Э. Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры (Перевод А.Н. Муравьева). *Проблема человека в западной философии*. / Переводы / Сост. и послесл. П.С. Гуревича; Общ. ред. Ю.Н. Попова. Москва : Издательство «Прогресс», 1988. С. 3–30. URL: <http://anthropology.ru/ru/text/kassirer-e/opyt-o-cheloveke-vvedenie-v-filosofiyu-chelovecheskoj-kultury> (дата звернення: 14 вересня 2021 р.)
9. Кассирер Э. Техника современных политических мифов. *Вестник МГУ*. Сер. 7, Философия. 1990. № 2. 58-65 с. URL: <http://read.vitmk.ru/k/Kassirer.htm> (дата звернення: 14 вересня 2021 р.)
10. Антонос Г.А., Жирарде Р. Политические мифы и мифологии. Paris, 1986. Текст. : рецензия : *Реферативный журнал. Социальные и гуманитарные науки: Зарубеж. лит.* Сер. 4. *Государство и право*. 1996. № 1. С. 3–8.
11. Горбенко К.П. Справедливість як соціальний екзистенціал громадянського суспільства : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Вінниця, 2020. 205 с.
12. Житник О.О. Поняття справедливості в сучасних наукових дослідженнях. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 58–67.
13. Тур М.Г. Ідея справедливості: імплікації легітимації. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/19668165.pdf> (дата звернення: 14 вересня 2021 р.)
14. Левкулич В.В. Справедливість як соціокультурний феномен : монографія. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 480 с.
15. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю.М. Оборотов та ін.; за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса, 2012. 492 с.
16. Яковенко М. Справедливість як елемент права. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2019/nov/19966/yakovenko.pdf> (дата звернення: 14 вересня 2021 р.)
17. Гулевич О. Справедливость: как мы ее понимаем и что она для нас значит. URL: <http://www.elitarium.ru/spravedlivost-nespravedlivost-chelovek-predstavleniesobytie-vinovnik-zhertva-otnoshenie-ocenka-vliyanie-povedenie-vospriyatie> (дата звернення: 14 вересня 2021 р.)